

Impact Factor: 6.017

ISSN: 2278-9529

GALAXY

International Multidisciplinary Research Journal

Special Issue on Tribal Culture, Literature and Languages

National Conference Organised by
Department of Marathi, Hindi and English

Government Vidarbha Institute of Science and
Humanities, Amravati (Autonomous)

13 Years of Open Access

Managing Editor: Dr. Madhuri Bite

Guest Editors:

Dr. Anupama Deshraj

Dr. Jayant Chaudhari

Dr. Sanjay Lohakare

www.galaxyimrj.com

About Us: <http://www.galaxyimrj.com/about-us/>

Archive: <http://www.galaxyimrj.com/archive/>

Contact Us: <http://www.galaxyimrj.com/contact-us/>

Editorial Board: <http://www.galaxyimrj.com/editorial-board/>

Submission: <http://www.galaxyimrj.com/submission/>

FAQ: <http://www.galaxyimrj.com/faq/>

संजय लोहकरे यांच्या कथेतील आदिवासींची संस्कृती व सामाजिकता.

दिपाली रमेशराव डाहाके
संशोधन विद्यार्थिनी

डॉ. प्रमोद भी. गारोडे
प्रोफेसर व संशोधन मार्गदर्शक
पदवी-पदव्युत्तर मराठी विभाग,
बी.एस. पाटील महाविद्यालय,
परतवाडा, जि. अमरावती

प्रस्तावना :

१९६० ते आजपर्यंत मराठी कथा अनेक वळणे घेत बदलत आली व तिने तिचा पट सुद्धा व्यापक केला. कल्पक कथेपासून तिची सुरुवात झाली व ती आज वास्तवाच्या पातळीवर अवतरली आहे. आजच्या कथेमधून वास्तवानुभूतीचे चित्रण होतांना दिसत आहे. लघुकथा, दीर्घकथा, नवकथा अशा विविध रूपाने ती आपल्यासमोर उभी आहे. मनुष्य आपले अनुभव व कल्पना जेव्हा दुसऱ्याला सांगू लागला तेव्हाच त्याची गोष्ट झाली. ग्रामीण, शहरी जीवनाबरोबर आदिवासी जीवनावर कथा लिहिल्या जाऊ लागली. आदिवासीतर लेखकांनी आदिवासी जीवनावर कथा लेखन केले त्याचबरोबर आदिवासी समाजातील हाताच्या बोटांवर मोजता येतील इतक्याच पहिल्या पिढीतील आदिवासी लेखकांनी हातात लेखणी घेऊन आपला वास्तवानुभव कविता व कथेच्या माध्यमातून मराठी साहित्यविश्वात सांगायला सुरुवात केली. आपले भावविश्व, सुख-दुःख साहित्यातून वाचकांसमोर उभे केले.

आदिवासी कथेची वाटचाल :

नव्वदोत्तर कालखंडापासून आदिवासी क्रांतीकथेचा कालखंड मानला जातो. कारण या कालखंडात मोठ्या ताकदिनीशी आदिवासी कथा लिहिल्या गेली. आज आदिवासी कथांची निर्मिती चांगलीच स्पष्ट असून अतिशय कसदार ज्वलंत विषयांसह मुखर होत आहे.

१९९० नंतर आपल्या देशात जागतिकीकरणाचे वारे वाहू लागले होते. जीवनमूल्यांपेक्षा, मानवी मूल्यांपेक्षा अर्थव्यवस्थेला केंद्रस्थानी ठेवले जावू लागले होते. शहरीकरणाने हळूहळू खेडी, तिथली जमीन, संस्कृती, भाषा गिळंकृत करण्यासाठी आपला जबडा वासला होता. अशावेळी आदिवासी हा शिक्षण, आरोग्य,

कुपोषण, नक्षलवाद, सावकारशाही, धर्मातर यासारख्या प्रश्नांच्या विळख्यात अडकला होता. या सगळ्या प्रश्नांना घेऊन आदिवासी लिहू-बोलू लागला होता. पण तो प्रश्नांच्या खोल गर्तेत अडकल्याने लढण्याची हिंमत दाखवत नव्हता. दुसऱ्या बाजूला जागतिकीकरणाने पेटलेला देश आणि त्यातून निर्माण झालेली अर्थव्यवस्थेची आग तिचा धूर आदिवासी पाड्यांपर्यंत येऊ लागला होता. परिणामी त्याचे पडसाद आदिवासी कथेवर जाणवू लागले होते.

नवदोत्तर मराठी आदिवासी कथेचा सांस्कृतिक इतिहास उषाकिरण आत्राम यांच्या **आदेर** (१९९६) कथसंग्रहातून तपासावा लागेल. त्यानंतर माधव सरकुंडे यांच्या **सर्वा** (२०००) व **तांडम** (२००९), बाबाराव मडावी यांच्या **भाकर** (२०१२), नजुबाई गावित यांच्या **नवसा भिल्लीणीचा एल्गार** (२०१३), सुनील गायकवाड यांच्या **भोंग्या** (२०१५) व **गल्लुर** (२०१७) आणि संजय लोहकरे यांच्या **डांगाणी माणसं** (२०१५) या कथासंग्रहाच्या माध्यमातून आदिवासींच्या हृदयाच्या पडद्या आड चाललेले आणि प्रत्यक्ष पडद्यावर अभिव्यक्त होणारे जीवन समजून घेता येईल.

या शोधनिबंधात संजय लोहकरे यांच्या **राब** या कथासंग्रहातील आदिवासी संस्कृती आणि सामाजिकता वेगळ्या पद्धतीने पाहावयास मिळते. संजय लोहकरे यांच्या **राब** या कथासंग्रहातील आदिवासी संस्कृती व सामाजिकतेचा शोध येथे घेतला आहे.

राब संग्रहातील सामाजिक आशयकेंद्री कथा :

राब या कथासंग्रहातील आठवी कथा ही **कलयवाला** ही आहे. या कथेतून जात समुहाचे दर्शन घडते. डांगाण परिसरात अलुते-बलुतेदार आणि फिरस्त्यांची ये जा चालू असायची. त्याच्या सूक्ष्म नोंदीही या कथेतून पुढे येतात. नंदीबैलवाले, मण्यायवालं, डोंबारीवालं, कलयवालं, पेंढारी, घोंगडीवालं, गोधड्या त्यांच्या गप्पा, भोवताली जमणाऱ्या पोरसोरांचा आणि म्हाताऱ्या-म्हातारींच्या गप्पा या सर्वांतून हे शब्दचित्र संजय लोहकरे यांनी जिवंत केले आहे. खरे तर आदिवासींच्या खेड्यापाड्यातील माणसांची सभ्यता मांडणारी ही कहाणी आहे. पण त्याचबरोबर बदलत्या काळाचे दर्शनही त्यातून घडते. **कलयवाला** या कथेत आदिवासी लोकांच्या मनाला एक प्रकारे बदलत्या काळाची, माणसांची आणि त्यांच्या स्वभावाची प्रचिती खालील संवादातून लक्षात येईल-

“तुम्हारी बात गलत है मास्तर. अभी जमाना बदल गया है. पितल की सब बरतन खतम हो गयी है. अभी बाजार मे इस्टिल का जमाना है. सस्ता है और लेकर फेंक भी दे सकते है. दिखने मे भी अच्छा है और कल्हई की भी झंजट नही. इसलिए लोगो ने सब पितल की भांडी बोरी में बांधकर कोने मे फेंक दिये है. पिछले दस साल से कल्हई का ये धंदा बंद पड गया है”^१

या कथेचे आणखी एक वैशिष्ट्य म्हणजे हिंदी डांगाणीचा संमिश्र वापर. त्यातूनही पितळेची भांडी सोडून लोक स्टीलची भांडी वापरायला लागली आणि कल्हईचा धंदा घाट्यात गेला. या बदलत्या काळात माणसांची आणि त्यांच्यामध्ये असलेल्या गुणांची स्थिती या कथांमधून अनुभवता येते. या आधुनिक युगात जुन्या किंवा

पुरातन काळातील विचारांमध्ये फार मोठ्या प्रमाणात तफावत आपणास विविध कथांतून तसेच 'राब' या कथासंग्रहातील 'कलयवाला' या कथेतून लक्षात येते. असे म्हणतात की, ओल्ड इज गोल्ड (जुने ते सोने). यानुसार आधुनिक युगामध्ये फारच बदल घडून आलेला आहे. हेच या कथेतून लेखक संजय लोहकरे यांना वाचकापर्यंत पोहचवायचे आहे. आदिवासी समाज जीवन त्याचबरोबर आधुनिकीकरण हे या कथेचे आशयसूत्र आहे.

'राब' या कथासंग्रहातील 'भिसाव म्हातारी' ही सामाजिक आशय घेऊन आलेली कथा आहे. या कथेतून भिसाव म्हातारीचे व्यक्तिचित्र उभे करतांना लेखकाने स्त्री जीवनाचे चित्रण केले आहे. आख्या गावाला जीव लावणारी ही म्हातारी. मुसलमान नवरा तर मरण पावलेला. पोरं मोठी झाली, पण पोरंबरोबर पटेना. मोठा लेक त्रास देणारा. पण या म्हातारीचा गावावर फार जीव. यातल्या आठवणी लेखकाच्या बालपणीच्या आहेत. इथे कथेचे स्वरूप आत्मपरतेकडे झुकणारे आहे. करूणरम्यतेकडे झुकणारा आशय त्यात आहे. भिसाव म्हातारीने गावातल्या अनेक स्त्रियांची बाळंतपण केली. शेवटच बाळंतपण सीताबायचं झालं. बाळाचं नाव 'फकिच्या' असं ठेवावं हे तिनंच सांगितलं. काही काळाने भिसाव म्हातारी गेली. कथा नायकाला मात्र आजही तिचा विसर पडलेला नाही. तो विचार करतो की, "गरिबाला कऱ्याचा आलाय देव, धरम आन् जात पात. तेनली माणूस आन् तेच्या आतली माणुसकी माहीत."^२ आदिवासींच्या समूह जीवनात अन्य धर्मियांनाही मिळणारी ही वागणूक त्यांच्या उदारमतवादी दृष्टीशी मिळतीजुळती आहे. ही दृष्टी मानवतावादी विचारसरणीशी बांधील आहे.

'राब' या कथासंग्रहातील 'तमाशा' ही कथा सामाजिकतेचे दर्शन घडवून देणारी कथा आहे. या कथेतून आदिवासींच्या जगण्यात मौखिक लोकगीतांची परंपरा स्वतंत्र स्थान राखून आहेत. त्याचे उपयोजन कथालेखनात करण्याचा हा प्रयोग 'तमाशा' या कथेतून संजय लोहकरे यांनी केला आहे. एका तमाशा कलाकाराचे व्यक्तिचित्रण या कथेतून चित्रित झाले आहे. लोकांच्या मनोरंजनासाठी आणि समाज प्रबोधनासाठी आयुष्यभर तमाशासारखी लोककथा जपणाऱ्या, संवर्धन करणाऱ्या आणि तमाशा हाच जगण्याचा श्वास असणाऱ्या एका तमाशा कलाकाराच्या जीवनातील ही कथा आहे. स्वतःच्या जीवनाचा, जिंदगानीचा तमाशा या कथेत आला आहे. लेखकाने 'तमाशा'कथेच्या माध्यमातून डांगाणी बोलीचे भाषिक सौंदर्य, विवाह पद्धती, मुलीला दहेज (हुंडा) देण्याची स्त्रीप्रधान संस्कृती या कथेतून मांडली आहे. आयुष्यभर लोकांच्या मनोरंजनासाठी स्वतःच्या संसाराचा 'तमाशा' केला. हे या कथेतून आदिवासी समाजाच्या वास्तव जीवनाचे दर्शन घडते.

'रानकंद' या कथेमध्ये सामुहिक जीवनाच्या घटकावर प्रकाश टाकलेला आहे. मेळघाटातील कुपोषण, दारिद्र्य, गरीबी यामुळे तेथील लोकं कसे परिस्थितीला सामोरे जातात हे या कथेतून वाचकांपुढे मांडले आहे. आदिवासी समाजात अंधश्रद्धा फार मोठ्या प्रमाणात असल्यामुळे तेथील चिमुकले हे कुपोषणाला बळी पडत आहे. या समाजामध्ये अजूनही अंधश्रद्धेचे वारे वाहत आहे. त्यामुळे ही भोळी भाबळी जनता त्याला बळी पडतात. त्यांना डॉक्टरांचे म्हणणे सुद्धा पटत नाही. ते निसर्गाच्या वनस्पतीना त्यावरील औषधी मानून त्या मुलीला मृत्यूला सामोरे जावे लागते. हे या कथेचे मुख्य आशयसूत्र आहे. हे आदिवासी लोकं असे म्हणतात,

“आरं बां कह्याचा कुपोषान् फिकोशान? ह्या डाकतराले कामं नाहीत. या खांदेची कुंडीच तशी रहेतेय. मान् त्या थोंडाच आपल्या हातातय? ह्या रानाचा रानकंद तो. त्यांना जल्माला घातलान् आपूल्या वटीत ह्यातना”^३

रानकंद या कथेतून समाजामध्ये अजुनही अंधश्रद्धेचे वारे वाहत आहे, पण ते संपविण्यासाठी त्यांच्यामध्ये आत्मविश्वास व त्यांचा निसर्गावर व विज्ञानावर तेवढाच विश्वास निर्माण करणे महत्त्वाचे आहे. या कथेतून समाजजीवनाचे असलेले अज्ञान पाहावयास मिळते.

राब संग्रहातील सांस्कृतिक आशयकेंद्री कथा :

‘कनसरी’ ही कथा सांस्कृतिक आशयकेंद्री कथा आहे. या कथेमध्ये ‘भलरी’ प्रथेचे एक लोकगीतच वापरलेले आहे. नाच करीत, गाणे गात नागली (नाचणी) निंदण्याचे काम कसे केले जाते याचे वर्णन करण्यात आले आहे. बारा वाड्यांतील प्रत्येक घराचा एक गडीमाणूस यात सामील होतो. सामूहिक पद्धतीने हे काम केले जाते. आदिवासींच्या जगण्यात समूह जीवनाला असणारे महत्त्व या कथेतून लक्षात घेता येते. भलरीचे केवळ लोकगीतच या कथेत नाही तर कणसरी देवीची आख्यायिका सांगणारी लोककथाही ‘ढवळ्या आबाची गोठ’ मधून मांडली जाते. भलरीच्या गण चहादू दादाला म्हणाया सांगितल्या आस्तं. चहादू दादा भलरीच्या गणाला लय वस्ताद. पड्या पहाडी आवाजात भलरीचा गण चालू झाला आसं...

“माझे पहिले पहिले नमन
पयले नमन बा धरतुरी मातेला
माझे दुसरे दुसरे नमन
दुसरे नमन बा चांद या सूर्याला
माझे तिसरे तिसरे नमन
तिसरे नमन बा तेरी तेरगुणाला
माझे चऊथे चऊथे नमन
चौथे नमन बा सौतीच्या तांडाला
माझे पाचवे पाचवे नमन
पाचवे नमन बा पाची पांडवाला
माझे सहावे सहावे नमन
सहावे नमन बा साई शिणगाराला
माझे सातवे सातवे नमन
सातवे नमन बा साती आमराला
माझे आठवे आठवे नमन

आठवे नमन बा आठी बैरोबाला
माझे नववे नववे नमन
नववे नमन बा नौखंड पिरथीमिला”^४

या लोकगीतातून आदिवासींच्या व त्यांच्या संस्कृतीचे दर्शन घडविणाऱ्या काही प्रभाव खुणा कथांमधून येणाऱ्या या लोकगीतांमधूनही प्रकट होतात. नागली हे माणसाला सापडलेलं पहिलं धान्य. नागली कितीही दिवस कोथळीत ठेवली तरी तिला किड लागत नाही. आई मेली तरी बाळाला नागलीच्या पीठात पाणी कालवून पाजण्याची पद्धत आहे. म्हणून नागली ही आई. नागलीवरच अनेक पिढ्या जगल्या त्यामुळे आई म्हणून तिची पूजा केली जाते. ती आई असल्यानेच आदिवासी नागली धान्य विकत नाही. यातून प्रकटणारा भाव हा आदिवासींच्या जगण्याचे प्रतिबिंब प्रभावीपणे व्यक्त करणारा ठरतो. या कथेतून आदिवासी संस्कृती आशयसूत्र घेऊन आली आहे.

‘ढोल’ ही सांस्कृतिक आशयकेंद्री कथा आहे. या ‘ढोल’नावाच्या अवघ्या दोन पानांच्या कथेत होळीच्या दिवसाचे आणि पूर्ण डांगाणात प्रसिद्ध असलेल्या आमश्या ढोल्याचे व त्याच्या वाजवण्याचे केलेले वर्णन ‘ढोल’ या कथेत आलेले आहे. या कथेत ढोल वाजवण्याचे चित्रदर्शी शैलीचे दर्शन घडते. “व्हळीचा दिवस उजाडला. पाखरा कधीच उडून गेली व्हती आन् जितराबा आडवाच्या वाटंला लागली व्हती. आमश्याना याकदा सूऱ्यादेवाला हात जोडून व्हळीं व ढोल बेचक्यात उभा केला व्हता. वजं वज त्यांना ढोलाला नादावला व्हता. दोघांच्या बाता ऐकून स्वारा स्वारा, बाया बापड्या, येडी, धडी माणसा ढोलाडं नाचंतय येत व्हती. कमरेला भोपळ, पायात घुंगरा, गळ्यात कमरात हात घालून आन् माळा, डोक्यावं हा भला मोठा पाच फूट उंच मोरपिसाचा टोप, आन् आंगावं ढवळं ढवळं पट्टं घेऊन नाचे गडी, ढोलाच्या पाया पडून नाचत आन् माळा गुफून पाय मातीवं थांबू देत नव्हती. लय बेधूंद झाली व्हती. आखी व्हळीभोती किती माणसा नाचंत्यात याचा ह्याना ध्याना त्याला नव्हता. तो आपल्याच धुंदीत ढोलाला आपल्या तालावं बोलता करीत व्हता... नाच रंगात याला याला रात कधी सरली त्या समजलाच नाही. पण रातीचा चांद जरा येळ थांबला आसन, चांदण्या हासल्या चेदळल्या असतीन आन् आता चांदय डोंगराआड लपला कशी कशी कोंबड्यांना सुऱ्यादेवाला पयली आरोळी ठोकली. तवा फुडं पाटील, परधान सुदीवं आलं. ते नाचातून बाकी समदी ढोलाच्या नशेत, होळीचे दर्शन, ढोल वाजवणारा आमश्या, आदिवासींची नाचण्याची प्रथा”^५ यातून उत्सवी वातावरणाच्या संस्कृतीमध्ये लक्ष वेधले जाते.

‘जिवाबा’ या कथेतून आदिवासी लोकांच्या सुप्त गुणांच्या कला या कथेतून आपल्यासमोर येते. जिवाबा या कथेमध्ये, ग्रामीणतेशी असलेले नाते त्यांच्या चित्रणातून दिसून येते. या कथेतून जिवाबा हे व्यक्तिचित्र उभे करतांना व त्याच्या सभोवताली ही कथा फिरत जाते. आदिवासी लोकांचे लोकसाहित्य खालील ओळीतून आपणास दिसून येते.

‘आतुल्या पातुल्या दोरा
मामा माझा गौरा
मामी माझी नकटी
उंदराची शेपटी
पाय धरून आपटी’

एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे सहज पोहचता येत आणि हे ज्ञान पोहचविणे व निसर्गावर असणारा त्यांचा विश्वास या कथेतून पाहावयास मिळतो.

समारोप :

अलीकडच्या काळात जागतिकीकरणाच्या सपाटीकरणामुळे जैवविविधता, पर्यावरण, निसर्गसंबद्ध संस्कृती या साऱ्यांना मोडीत काढण्याचा प्रयत्न जोमाने सुरू आहे. पूर्वापार निसर्गकेंद्रीत सहजीवन बाजूला पडून माणूसकेंद्री जीवनाला प्राधान्य दिले जाऊ लागले. मात्र हा माणूस निसर्गाचा ‘स्व’साठी चंगळवादी भूमिकेतून वापर करू लागला. परिणामी निसर्गापासून तुटून मानवजातीच्या सर्वनाशाच्या टोकावर उभा आहे की काय अशी जाणीव होते. त्यामुळे एकूण जागतिक स्तरावर सांस्कृतिक वाङ्मयीन पर्यावरणात देखील बदल जाणवायला लागले.

संजय लोहकरे हे एक निसर्गसंबद्ध वाङ्मयीन मनाचे लेखक आहे. त्यांचा ‘राब’ हा पंधरा कथांचा संग्रह निसर्ग आणि आदिवासी माणूस यांचे अद्वैत अधोरेखित करणारा कथासंग्रह आहे. माणूस स्वकेंद्री होऊन निसर्गापासून तुटून पृथ्वीला कसा सर्वनाशाकडे घेऊन जातोय हे अतिशय संयतपणे टिपणारा असा आहे.

लोकसांस्कृतिक, पारंपरिक निसर्गसन्मुख सहजीवन, निसर्ग हाच धर्म मानणारे लोक आणि नव्या जागतिकीकरणामुळे त्यात आलेले गढूळलेपण यावर अतिशय संयतपणे आणि तितक्याच कलात्मकतेने संजय लोहकरे यांनी या ‘राब’ कथासंग्रहातून प्रकाश टाकला आहे.

संदर्भ -

१. लोहकरे संजय, राब कथासंग्रह, अथर्व पब्लिकेशन, जळगाव, पहिली आवृत्ती ऑगस्ट २०१८, पृष्ठ-६८
२. तत्रैव, पृष्ठ-८२
३. तत्रैव, पृष्ठ-१२९
४. तत्रैव, पृष्ठ-४०
५. तत्रैव, पृष्ठ-५३